

НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ
СВЕТИ ЂИРИЛО :: СВЕТИ САВА
869-1219-2019

НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ
СВЕТИ ЂИРИЛО ✦ СВЕТИ САВА
869-1219-2019

INSTITVTVM LINGVÆ SERBICÆ
ACADEMLÆ SCIENTIARVM & ARTIVM SERBICÆ
PALÆOSLAVICA & SERBICA ANTIQVA II

**SANCTORVM CYRILLI & SABBÆ
PATRIMONIVM & POSTERIORA
QVÆ EO STRVCTA SVNT
DCCCLXIX–MCCXIX–MMXIX**

II

BELGRADI MMXIX

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

СТАРОСЛОВЕНСКО И СРПСКО НАСЛЕЂЕ 2

**НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ
СВЕТИ КИРИЛО ∴ СВЕТИ САВА
869–1219–2019**

II

БЕОГРАД 2019

УРЕДНИЦИ

ДР ЈОВАНКА РАДИЋ, ДР ВИКТОР Д. САВИЋ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

ДР МАРТА Ж. БЈЕЛЕТИЋ, ДР ЂОРЂЕ П. БУБАЛО, ДР ДРАГАН ВОЈВОДИЋ,
ДОПИСНИ ЧЛАН САНУ, ДР ИЛОНА ЈАНИШКОВА, ДР ГОРДАНА
ЈОВАНОВИЋ, ДР ЉИЉАНА ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА, ДР ИВОНА КАРАЧОРОВА,
ДР АЛЕКСЕЈ МСТИСЛАВОВИЧ ПЕНТКОВСКИ, ДР СРЂАН ПИРИВАТРИЋ,
ДР ЈОВАНКА РАДИЋ, ДР МИЛАН РАДУЈКО, ДР † ЗДЕНКА РИБАРОВА,
ИНОСТРАНИ ЧЛАН МАНУ, ДР ВИКТОР Д. САВИЋ, ДР ВАЊА СТАНИШИЋ,
ДР † ДИМИТРИЈЕ Е. СТЕФАНОВИЋ, ДР ЈЕЛИЦА СТОЈАНОВИЋ,
ДР ЈОАНИС ТАРНАНИДИС, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ,
ИНОСТРАНИ ЧЛАН САНУ

РЕЦЕНЗЕНТИ

АКАДЕМИК ГОЈКО СУБОТИЋ
АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ, ИНОСТРАНИ ЧЛАН САНУ
АКАДЕМИК ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР

REDEGERVNT

DR IOHANNA RADIĆ, DR VICTOR D. SAVIĆ

REDACTORVM COLLEGIVM

DR MARTHA Ž. BJELETIĆ, DR GEORGIVS P. BUBALO, DR AMATVS VOJVODIĆ,
ACADEMIÆ SOCIVS EPISTOLARIVS, DR HELENA JANYŠKOVÁ,
DR SVPERBA JOVANOVIĆ, DR LILIA JUHAS-GEORGIEVSKA, DR IOHANNA
KARACHOROVA, DR ALEXIVS MSTISLAVI F. PENTKOVSKIY,
DR SERGIVS PIRIVATRIĆ, DR IOHANNA RADIĆ, DR CARVS RADUJKO,
DR † SIDONIA RIBAROVA, ACADEMIÆ MACEDONICÆ SOCIA EXTERNA,
DR VICTOR D. SAVIĆ, DR IOHANNINVS STANIŠIĆ, DR † DEMETERIVS
E. STEFANOVIĆ, DR LENA STOJANOVIĆ, DR IOHANNES TARNANIDIS,
ANATOLIVS ARCADII F. TURILOV, ACADEMIÆ SOCIVS EXTERNVS

RECENSVERVNT

QVIETVS SUBOTIĆ, ACADEMIÆ SOCIVS ORDINARIVS
ANATOLIVS ARCADII F. TURILOV, ACADEMIÆ SOCIVS EXTERNVS
IASME GRKOVIĆ-MAJOR, ACADEMIÆ SOCIA ORDINARIA

И ОУЕ ЖЕ ОУКО
МНАУНА
УЕШЕУННИ
ТИПАКЪИИ

ОИЗКЪСТЪ
ИТКОАНЫХЪ
НАЕКЕЩЕХЪ
ТА
КОЖЕПРЕДАШЕНА
МЪКЪКЪШЕН
И
СКОНИСАМОКН
ДЪЦНИСЛОУГЫС
КЕСИИЗВОЛНСЕ
ИМНЪХОУЖЪШЮ
ИСПРЪКАПАКЪ
ХЪКЪНГТИИПО
РЕДОУПИСАУНТЕ
БЕСЛАВЪНЫИФЕ
ОФНЛЕДАРАУОУ
МЪИШНОИХЪ
ЖЕНАОУИНАСЪ
ИГИСЛОВЕСЪХЪ
ТВАРЪЖДЕНИИ
КЪКАНИИРОДА
ЦРАИЮДЕИГИКА
ИЕРЪНЕТЕАКИМЕ
НЕМЪЗАХАРИА

ОИФНМРАИСА
КНАНАИЖЕНАИ
ГОУДЪЩЕРАИИАРО
НЪИМЪНЕМЪИ
ЛНАКЪТЬБЕА
ШЕТАЖЕУКАПАА
ВЕДНАПРЕДЪБГО
МЪХОДЕЩАКЪЗА
ПОКЪДЕХЪКЪЕХЪ
ИОПРАКДАНИИ
ХЪГНИХЪБЕСПО
РАКАИИЕБЪИМА
УЕДАПОНЕЖЕБЪ
ИИЛНСАВЪФЪНЕ
ПЛОДЫИОКАЗА
МАТОРЪКЪШАВЪ
ДНЕХЪКОИХЪБЪ
АШЕТАБЫСЛОУ
ЖЕЩЮИМОУКЪ
УИНОУУРЕДЫСКО
ИИПРЕДЪБГМЪ
ПОУБЫУАЮИИ
РЪИКОМОУКЪЮ
УИСИМОУПОКА
ДНТИВЪШЪДЪ
ШЮКЪЦРИКЪГНИЮ
ИКИЕМАНОЖЕСТВО
ЛЮДНИЕБЪМАИ
ТВОУДЕИКЪИЪ

Рашко-хиландарско четворојеванђеље, друга четвртина XIII века
Манастир Хиландар, бр. 22
л. 89а, почетак Јеванђеља по Луки, ћирилица
(слика с ликовном дорадом)

С А Д Р Ж А Ј
CONTINENTVR IN HOC LIBRO

I

РАНА ИСТОРИЈА

- Предраг М. Коматина, Рани јужнословенски етноними
и питање порекла и постанка јужнословенских племена 3
Predrag M. Komatina, Early South Slavic Ethnonyms
and the Issue of Origin and Genesis of the South Slavic Tribes 27
- Bohumil Vykyřel, Romana Jakobsona *Počátek národního
sebeurčení v Evropě* a význam cyrilometodějské misie 29
Bohumil Vykyřel, Roman Jakobson's *The beginnings
of National Self-Determination in Europe* and the Importance
of the Cyrillo-Methodian Mission 35

ВРЕМЕ ФОРМИРАЊА СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА

- Валерия С. Ефимова, К вопросу о путях формирования
старославянского лексического фонда:
о некоторых переводческих установках св. Кирилла 39
Valeriya S. Efimova, Contribution to the Study of the
Formation of the Old Church Slavonic Lexical Corpus:
Saint Cyril's Translation Principles 54
- Александар Б. Лома, «Светлое оружие»
Кирилло-мефодиевский перевод псалмов
и славянская устнопоэтическая традиция 55
Aleksandar B. Loma, "Shiny Weapons". Cyrillo-Methodian
Translation of the Psalms and Slavic Oral Poetry 71

Алексей Мстиславович Пентковский, Славянский перевод Евангелия и его использование в богослужении в IX (посл. треть) — XI вв.	73
Aleksey Mstislavovich Pentkovskiy, Slavonic Translation of the Gospel and Its Liturgical Use between the Last Third of the 9 th and the 11 th Century	148

СТАРА ЛЕКSIKA

Виктор А. Баранов, Статистический анализ одно- и двухкомпонентных лингвистических единиц Ассеманиева Евангелия	155
Viktor A. Baranov, Statistical Analysis of One- and Two-Component Linguistic Units in the Codex Assemanius	179
Petra Stankovska, Zápís staroslověnské spojky a částice <i>ašte/aće/ešte</i> – <i>ěšte/ěće</i> – <i>eče</i> v nejstarších staroslověnských památkách	197
Petra Stankovska, Written Forms of the Old Church Slavonic Conjunction and Particle <i>ašte/aće</i> – <i>ěšte/ěće</i> – <i>eče</i> in the Earliest Old Church Slavonic Monuments	210
Ilona Janyšková, Staroslověnské názvy pro boj a válku z pohledu etymologického	211
Ilona Janyšková, Old Church Slavonic Names for Battle and War from an Etymological Point of View	220
Helena Karlíková, Některá významová specifika staroslověnského lexika a jejich odraz ve starších fázích slovanských jazyků (z hlediska etymologie a historické sémantiky)	221
Helena Karlíková, Some Semantic Peculiarities of the Old Church Slavonic Lexicon and Their Reflection in the Early Phases of Slavonic Languages (from the perspective of etymology and historical semantics)	229
Снежана М. Петровић, Трагови раних словенско-турских језичких контаката (на материјалу старословенских споменика)	231

Snežana M. Petrović, The Traces of Early Contacts between the Slavic and Turkic Languages (based on the lexical material from Old Church Slavonic documents)	252
† Зденка Рибарова, О Речнику македонске редакције црквенословенског језика	253
† Zdenka Ribarova, On The Dictionary of the Macedonian Recension of Church Slavonic	259
Лилјана А. Макаријоска, Лексичките слоеви во македонските и српските апостоли од XII до XIV век	261
Liljana A. Makarijoska, Lexical Layers in Macedonian and Serbian Apostles from the 12 th –14 th Centuries	280
 СРПСКИ СПОМЕНИЦИ И ЊИХОВ ЈЕЗИК	
Вања Станишић, Минхенски азбуквар и његове иновације и архаизми	285
Ваня Станишич, Мюнхенский абecedарий и его иновации и архаизмы	304
Јоханес Рајнхарт, Српскословенске јеванђељске перикопе Велике седмице у Бечком октоиху (cod. Vindob. Slav. No 46)	305
Johannes Reinhart, Serbisch-kirchenslavische Evangelienperikopen der Karwoche in einer Wiener Oktoëchos-Handschrift (cod. Vindob. Slav. Nr. 46)	322
Марија Д. Вучковић, Српскословенске сложенице с интензификаторском компонентом ‘три’	323
Marija D. Vučković, Serbian Church Slavonic Compounds with the Intensifying Component ‘Three’	359
Марина Ф. Курешевић, Од књишког ка вернакуларном: два начина језичког изражавања у списима светога Саве	361
Marina F. Kurešević, From the Literary to the Vernacular: Two Modes of Linguistic Expression in the Writings of Saint Sava ...	382

II

САВА ЗАКОНОДАВАЦ

Виктор Д. Савић, „Образник светога Саве Српскога“ О датовању предлошка јединога српскословенскога преписа Студеничкога типика	385
Viktor D. Savić, “Saint Sava’s Typikon.” The Dating of the Model for the Only Serbian Church Slavonic Manuscript Copy of the Studenica Typikon	429
Елена Владимировна Белякова, Особенности славянской церковноправовой традиции от солунских братьев до Саввы Сербского	433
Elena Vladimirovna Belyakova, The Features of the Slavonic Canonical Tradition from the Thessalonian Brothers to Saint Sava of Serbia	456
Срђан Н. Шаркић, Један правноисторијски прилог о Законоправилу светога Саве	461
Srđan N. Šarkić, A Contribution to the Study of the Nomokanon of Saint Sava from the Perspective of Legal History	470
Зорица В. Никитовић, Семантичко-деривациона група законъ у Законоправилу светог Саве и српској језичкој традицији	471
Zorica V. Nikitović, Formative-Semantic Group -закон- in St Sava’s Nomokanon and the Serbian Linguistic Tradition	497
Станоје Бојанин, Заповести светих отаца из Требника библиотеке манастира Зограф (рукопис др. 50)	499
Stanoje Bojanin, “Zapovesti svetih otaca” (“The Commandments of the Holy Fathers”) from the Trebnik of the Monastery Zographou Library (Manuscript No 50)	522
Ђорђе П. Бубало, Извод из Епитимијног номоканона у Ковиљском и Софијском препису Душанова законодавства и његов руски предлогак. Пролегомена за реконструкцију историје текста млађег Епитимијног номоканона	525

Đorđe P. Bubalo, The Digest of the Penitential Nomokanon in the Kovilj and Sofia Manuscript Copies of the Code of Emperor Dušan and Its Russian Prototype. Prolegomena to Reconstructing the History of the Text of the Later Version of the Penitential Nomokanon	586
--	-----

САВИНИ УЧЕНИЦИ

Драгиша П. Бојовић, Богоносни наставник Сава и његови богоносни ученици	593
Dragiša Bojović, God-Bearing Teacher Sava And His God-Bearing Students	604
Aleksander E. Naumow, Obecność św. Arsenija Serbskiego w cyrylickich rękopisach w Polsce w kontekście zagadnień regionalizmu	607
Александр Е. Наумов, Воспоминание св. Арсения Сербского в кириллических рукописях в Польше в контексте вопроса регионализма	627

СЛУЖБЕ СЕТОМЕ САВИ И ДРУГИМА

Татјана С. Суботин-Голубовић, Служба светим апостолима Вартоломеју и Варнави као пример особеног састава рукописа бр. 361 Архива САНУ	631
Tatjana Subotin-Golubović, Service to the Holy Apostles Bartholomew and Barnabas as an Example of the Peculiar Composition of the Manuscript SASA Archive No. 361	650
Наташа Половина, „Са звуком духовним свирао си красно“. Символика музичких инструмената у култним списима посвећеним светом Тирилу и светом Сави	651
Nataša Polovina, “With Spiritual Sound, You played Divinely”. The Symbolism of Musical Instruments in Religious Writings Dedicated to Saint Cyril and Saint Sava	659

Сергей Юрьевич Темчин, Модели построения канонов древнейшей службы свт. Савве Сербскому: канон «Светоносное и световидное...»	661
Sergey Yuryevich Temchin, Models for Constructing the Canons in the Earliest Hymnographic Office to St Sava of Serbia: the Canon “The Light-Bringing and Light-Looking...”	680
Миланка Убипарип, Теодосија Хиландарца Служба светоме Сави без мале вечерње	681
Milanka Ubiparip, Teodosije of Hilandar’s “Service to Saint Sava” without the Small Vespers	700
Наталья Васильевна Рамазанова, Нотированные Службы в рукописях XVII века двум святым иерархам: св. Савве Сербскому и св. Петру Киевскому в русских певческих рукописях	707
Nataliya Vasilievna Ramazanova, Notated Services in 17 th -Century Manuscripts Dedicated to the Holy Archbishops Saint Sava and Saint Peter of Kiev in Russian Poetic Manuscripts	720

СТАРИ СПОМЕНИЦИ

Душица Д. Грбић, Стоглав светог Генадија, патријарха константинопољског, у српскословенским преписима	723
Dušica D. Grbić, Old Serbian Church Slavonic Manuscript Copies of Stoglav by Saint Gennadius, Patriarch of Constantinople	741
Љупка Васиљев, Нова варијанта похвалног слова архистратизима Михаилу и Гаврилу Климента Охридског	743
Ljupka Vasiljev, A New Variant of the “Encomium on the Archangels Michael and Gabriel” by Clement of Ohrid	750
Томислав Ж. Јовановић, Варијанта Варуховог откровења из рукописне збирке А. И. Хлудова	767
Томислав Ж. Ђованович, Вариант Откровения Варуха из собрания рукописей А. И. Хлудова	773

КА НОВОМЕ ДОБУ ✧ ЛИКОВНА УМЕТНОСТ

- Ивона Карачорова, Още веднџ за свещеноинок Макарий
и славянското книгопечатане на Балканите 783
- Ivona Karachorova, Revisiting Priestmonk Makarije
and Slavonic Print Publishing in the Balkans 801
- Иванка Й. Гергова, Образите на св. Сава Срџбски
в бџлгарското изкуство през XVIII и XIX век 803
- Ivanka Y. Gergova, Depictions of Saint Sava
in Bulgarian Art in the 18th and 19th Centuries 825
- Владимир М. Симић, Између Жефаровића и Соларића:
промена историјске слике светих Ђирила и Методија
у другој половини XVIII века 849
- Vladimir M. Simić, Between Źefarović and Solarić:
A Change in the Historical Perception of Cyril and Methodius
in the Second Half of the 18th Century 861
- Игор Б. Борозан, Од локалног до општег: сликарство
и уобличавање култа светих Ђирила и Методија у српској
и југословенској култури XIX и прве половине XX века 867
- Igor B. Borozan, From the Local to the General: Painting
and the Shaping of the Cult of Saints Cyril and Methodius in
Serbian and Yugoslav Culture in the 19th and the First Half of
the 20th Century 883

ИЗ СТАРИНЕ ДО ВУКА

- Марта Ж. Бјелетић, Од светог Ђирила преко светог Саве
до Вука (именице средњег рода на *-ије* у Вуковом речнику
и у Вуковој постојбини) 899
- Marta Ź. Bjeletić, From Saint Cyril, through Saint Sava,
to Vuk (Neuter Nouns Ending in *-ije* in Vuk Karadžić's Dictionary
and in His Ancestral Region) 915

СТАНОЈЕ БОЈАНИН

ЗАПОВЕСТИ СВЕТИХ ОТАЦА ИЗ ТРЕБНИКА
БИБЛИОТЕКЕ МОНАСТИРА ЗОГРАФ (РУКОПИС БР. 50)

У раду је указано на постојање у науци непознатог пенитенцијалног састава српске редакције из рукописне књиге Библиотеке манастира Зограф бр. 50. Пенитенцијал је фрагментарно очуван у Требнику с краја XIII или почетка XIV века и чине га наслов и пет правила, која се објављују као прилог овога чланка. Правила су преузета из словенског превода Схоластиковог Зборника у 50 наслова, познатог као Методијев номоканон. Значај зографске компилације је у томе што је она савремена најстаријем сачуваном препису поменутог номоканона из руског Устјушког зборника. У раду је анализиран текстуални однос ова два правна споменика у светлу дисеминације Методијевог номоканона, као и структура и порекло грађе јужнословенских пенитенцијалних састава из првих деценија XIV века. Разматрана је могућност реконструкције изгубљеног дела зографског текста на основу сличног бугарског пенитенцијала с истим именом из рукописа каснијег периода који се чува у Руској националној библиотеци у Санкт Петербургу.

Кључне речи: Зографска рукописна збирка, тробник, пенитенцијални састав, Методијев номоканон, XIII век

У књизи под сигнатуром бр. 50 из словенске збирке рукописа Библиотеке манастира Зограф на Светој Гори налази се текст под насловом Заповести светих отаца (Заповѣди свѣихъ о҃тцѣ). У науци је одавно познат састав под истим насловом који представља превод и прераду франачког пенитенцијала из времена ране словенске

* Станоје Бојанин, Византолошки институт САНУ, Београд.

Рајд је резултат истраживања обављених у оквиру пројекта „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету“ (бр. 177032) Византолошког института САНУ и међународног пројекта „Voices and Images of the Medieval Balkans (4th–16th Centuries)“ Византолошког института САНУ и Балканолошког института с центром за тракологију БАН, Софија. Посебну захвалност дугујем архимандриту Амвросију, игуману манастира Зографа на Светој Гори и оцу Козми (Поповском) чијом је предусретљивошћу допуштено објављивање фотографије у прилогу овог рада.

писмености.¹ Заповеди из зографског рукописа не представљају нимало сличан текст, нити су једини састав с тим именом који не садржи латински пенитенцијал. Један од њих се налази у књизи Руске националне библиотеке (РНБ) у Санкт Петербургу (Христова и др. 2009: 110–113, бр. 51) и о њему ће бити речи. Употреба истих назива за различите пенитенцијале, односно, епитимијне зборнике, опомиње да наслови нису довољни за идентификацију ове врсте штива. Уосталом, постоји више састава с насловом у којем су „заповести“ Светих отаца тематски и функционално ближе одређене, као што су Заповест светих отаца о Великом посту (Јагић 1874: 116; Миклас и др. 2006: 43) или Заповести светих отаца синовима и ћеркама који се исповедају (Смирновъ 1914: 112). Њихови састављачи су се радо позивали на ауторитете канонског права, као што су свети апостоли, оци и сабори Цркве, чија су правила и одлуке сабрани у званичним књигама, као што је Номоканон или Крмчија. У складу с тим, зборници епитимија су уопштено насловљени као „заповести“, „правила“, „закон“ или „устав“, ређе „номоканон“ („моноканун“), уз збирно навођење ауторитета канонског права. Понекад се указивало и на појединачна ауторства, најчешће на светог Василија Великог и светог Јована Златоустог.² Садржај тих текстова је компилаторског обележја, и не стоји у непосредној вези са званичним канонима (мада их неретко садржи), нити приближно тачно указује на њихове ауторе.³

¹ Најстарији препис потиче из глагољског Синајског евхологиона из XI века чији је наслов *Заповѣди свѣтѣхъ о(тѣ)цѣ. о покаяньн разбоѣ. і о всецѣхъ грѣсѣхъ* (Nantigal 1942: 319). У науци се усталио краћи назив, Заповести светих отаца, који је преузет из млађег ћирилског преписа, руског Устјушког зборника. О најстаријем словенском пенитенцијалу, с прегледом ранијих истраживања и новим издањем текста, в. Максимович 2008.

² Уп. Бојанин 2009: 263. Ову појаву веома добро илуструје сложен и свеобухватан наслов Епитимијног номоканона Псеудо-Зонаре, који гласи: *Правила свѣтѣхъ ап(о)с(то)лѣ и свѣтѣхъ љ љ съборѣ пр(ѣ)п(о)доб'ныхъ и б(о)гоносныхъ от(ѣ)цѣ нашихъ. ѿ еп(и)ск(о)пѣхъ и ѿ ереѣхъ и ѿ днѣхъ и ѿ людѣхъ днрскихъ заповѣдѣ всакне и устав и прѣданїа свѣтѣхъ*, Требник Библиотеке БАН бр. 53, л. 101а, из седме деценије XV века. Наслов зборника је одавно познат у науци захваљујући А. С. Павлову (1897: 41).

³ Важна издања словенске пенитенцијалне грађе објавили су В. Јагић (Јагић 1874: 127–151) и С. Смирнов (Смирновъ 1914).

Пенитенцијали или покајничке књиге (*libri poenitentiales*) како се често зову,⁴ умножаване су углавном у требницима и нешто ређе у зборницима мешовитог састава, заједно с другим текстовима правне садржине (Бојанин 2005: 31–32; 2009: 265–266). У том погледу се не разликује ни поменути зографски рукопис који представља богослужбену књигу требник.

КРАТАК ОСВРТ НА ИСТРАЖИВАЊЕ И САДРЖАЈ ТРЕБНИКА ЗОГРАФ БР. 50

Детаљан опис рукописне књиге Зограф бр. 50 не постоји, јер зографска збирка рукописних књига до данас није описана у целини. Широко постављени планови из осамдесетих година XX века нису остварени, будући да је из штампе изашао само први том који обухвата опис дидлијских књига (Кодов и др. 1985).⁵ Стога смо упућени на неколико каталошких прегледа, мање или више систематски урађених, у зависности од епохе настанка и намере аутора.

На постојање нашег Требника указао је А. П. Стојилов далеке 1903. године у свом чланку о зографским рукописним књигама. Иста књига је пописана и у знатно обухватнијем и систематичнијем каталогу Г. А. Иљинског из 1908. године. Оба аутора је зову „требник“ и оквирно датирају у XIV век, уз навођење основних одлика – пергамент, број листова, величина, врста писма и српска језичка редакција (Стоиловъ 1903: 147, бр. 45; Иљинский 1908: 270, бр. 114). А. П. Стојилов (Стоиловъ 1903: 147) је објавио и један краћи извод, без указивања на састав из којег је преузет.⁶

Данас су у науци у употреби два различита каталога рукописних књига, један софијски, посвећен зографској збирци (Рајков и др. 1994: No 50, 50–51) и други руских аутора који обухвата словенске

⁴ У наслову глагољског пенитенцијала изричито се казује да је његов текст намењен покајању и сваком греху (в. нап. 1), док се таква врста штива у средњем веку називала „књигом“ – да гледаете въ книги снѣ, како стоји у једном пенитенцијалном саставу (Јагџ 1874: 147).

⁵ У плану је била израда тротомног издања према којем би други том садржавао опис богослужбених књига, а трећи патристичку књижевност (Кодов и др. 1985: 21). Краћи преглед историјата истраживања Зографске библиотеке недавно је изложио Поповски 2014: 205–222.

⁶ То је почетак молитве Ђлажени непорочни въ поуть ходеще..., из Служба бываюши над оудршинь мнихомь (Зограф бр. 50, л. 33а).

рукописе светогорских манастира (Турилов–Мошкова 1999; Турилов–Мошкова 2016). Каталогзи не доносе другачије податаке о Требнику сем мањих корекција које се тичу величине рукописа, броја листова (разлика је у једном листу) и прецизнијег датирања (в. ниже). У њима је рукопис наведен под садашњом сигнатуром и именом, док празнина у попису научне и стручне литературе упућује на претпоставку да до сада није био предмет посебног интересовања (уп. Райков и др. 1994: 50–51, бр. 50; Турилов–Мошкова 1999: 389–390, бр. 984; Турилов–Мошкова 2016: 441, бр. 984). Требало би скренути пажњу да су аутори софијског издања сматрали да Г. А. Иљински није укључио рукопис бр. 50 у свој каталог, што даје другачију представу о историјату истраживања зографског рукописа бр. 50. У софијском каталогу постоји омашка приликом употребе „старије сигнатуре“, пошто је једна иста придодата различитим рукописима.⁷

Према подацима из новијих каталога, рукописна књига зографске библиотеке бр. 50 има 155 пергаментних листова величине 190 × 150 мм исписаних полууставом, а као време њеног настанка узима се крај XIII или почетак XIV века (Райков и др. 1994: 50; Турилов–Мошкова 1999: 389; Турилов–Мошкова 2016: 441). Писана је српском редакцијом старословенског језика, с извесним примесима бугарског правописа – „запазени следи от български јусов извод, неграмотно преписан“ (Райков и др. 1994: 50) или „Серб. со следами среднеболг. оригинала“ (Турилов–Мошкова 2016: 441). Каталогзи не садрже детаљнија кодиколошка истраживања, нити је у њима представљен садржај Требника. Истраживања зографских рукописа су однедавно знатно олакшана посредством дигиталних снимака који се чувају у „Зографској дигиталној библиотеци и истраживачком центру“ Софијског универзитета.⁸ Помоћу тих снимака доступан је садржај Требника у којем се поред уобичајених тробничких молитви, служби и чинова, налазе и Заповести светих отаца.

⁷ Сигнатура I. д. 11 приписана је истовремено Требнику из Зографа, бр. 50, и Четворојеванђељу из Зографа, бр. 48 (Райков и др. 1994: 50, 51). У каталогу Г. А. Иљинског (Иљинскиј 1908: 270) сигнатура рукописа Зограф бр. 50 је другачија: I. г. 11. Нејасноће и колебања виде се на корицама рукописа где су прибележене обе сигнатуре: Iг/д/11, где је уз слово д стављен упитник.

⁸ „Зографска електронна научно-изследователска библиотека“ кѓм Софијскиј универзитет (“Zographou Electronic Research Library” at Sofia University).

Међутим, не много касније по објављивању каталога Г. А. Иљинског, руски слависта П. А. Лавров је пружио ограничен увид у садржај ове рукописне књиге. Његово интересовање је било лингвистичке природе и представљено је узгред, у једном приказу истраживања сличне тематике који је штампан у Руском филолошком веснику 1911. године. У свом раду П. А. Лавров је као прилог објавио неколико краћих, за њега занимљивих пасуса и молитви, како је рекао, „по списку сербскога требника Зогр. мон., рук. XIII в.“ (Лавров 1911: 257). Додатних напомена о штаманом тексту и рукописној књизи није пружио, али на основу објављеног материјала, може се закључити да се ради о рукопису Зограф бр. 50. Међу различитим саставима, објављен је и текст пенитенцијала с погрешном фолијацијом – л. 45 (Лавров 1911: 258).

ЦРКВЕНОПРАВНИ САСТАВИ У ПОЈЕДИНИМ ЗОГРАФСКИМ РУКОПИСИМА

Зографски рукопис бр. 50 није једина књига из манастирске библиотеке која садржи црквеноправне саставе. То се може закључити на основу увида у садржај више требника, међу којима се налазе и они српске редакције.⁹ Један требник из XV века сачувао се као део зографског конволута бр. 13 (Рајков и др. 1994: No 13, 34–35; Турилов–Мошкова 1999: 391–392, бр. 987; Турилов–Мошкова 2016: 444–445, бр. 987) и садржи пенитенцијал *Заповѣд и ѡставъ стѣхъ ѡтѣцъ тѣи нѣжѣ вѣ никен* (Јагис 1874: 127–131) који припада групи „три номоканунца“, који су заједно преписивани у рукописним књигама од XIV до XVII века (Бојанин 2005: 29–31; 2009: 262; 2012: 164, 167, 170).¹⁰ Другу књигу зографског конволута бр. 13 чини црквеноправни зборник из XVI века, у којем се налазе изводи из званичне канонске грађе и састав с избором канона с тумачењем Јована Зонаре.¹¹

⁹ За одређивање редакције старословенског језика, Турилов–Мошкова 1999: 391, 394; 2016: 444, 447.

¹⁰ Поменути састав се могао копирати и самостално, као што је случај у поменутом рукопису. Постоји и његова руска скраћена верзија из XVI века с парафразираним текстом (Смирновъ 1914: 158–159, 419).

¹¹ У софијском издању каталога друга књига конволута је представљена као „Крмчија“ (Рајков и др. 1994: 34), док је руски аутори исправније називају „Сборник канонических и антилатинских сочинений с добавлениями“ и пружају релативно детаљан увид у садржај конволута (Турилов–Мошкова 1999: 391–392; Турилов–Мошкова 2016: 444–445). На постојање поменутог зборника

Из нешто каснијег времена потиче Требник из Зографа бр. 167,¹² који садржи текстове о забрањеним браковима и рачунању средства у облику који је познат у штампаном Горажданском епитимијном номоканону Псеудо-Зонаре.¹³

ЗОГРАФСКИ ТЕКСТ ЗАПОВЕСТИ СВЕТИХ ОТАЦА И МЕТОДИЈЕВ НОМОКАНОН

Заповести светих отаца сачувале су се само на једној, версо страници 127. листа, на којој су исписани наслов и неколико црквених правила (в. слику). Текст последњег правила није прекинут и на први поглед би се могао стећи утисак да је реч о прилично кратком спису. На основу познате праксе у изради ове врсте штива може се говорити само о фрагменту. На то указује и необичан изглед почетне странице на којој је део наслова исписан киноварним словима, са знатно увећаним иницијалом у висини првих 5 од укупно 18 редова текста. Овако изведен наслов јасно указује на почетак једног дужег и значајнијег састава о чему, уосталом, сведочи његов делимично сачуван садржај.¹⁴ Правила која следе припадају званичном црквеном праву, али то нису канони из актуелног Номоканона или Законоправила светога Саве, што зографском фрагменту даје посебну вредност. Правила потичу из једног ранијег словенског превода византијског номоканона који је начињен у епоси настанка словенске писмености и ширења црквеног обреда на словенском језику. У науци је познат као Методијев номоканон.

пуних правила с тумачењем Јована Зонаре указао је својевремено В. Јагић (Јагић 1874: 62), али је тек у новије време постао предмет детаљнијег научног интересовања: позивање на његов садржај у тематски посебном истраживању (Бојанин 2005: 117) и текстолошка студија (Бељкова 2009: 235–242).

¹² У софијском каталогу рукопис је датиран у „XVI–XVII век“ (Рајков и др. 1994: 102, бр. 167), док је од стране руских аутора предложена ужа хронолошка одредница, „крај XVI – почетак XVII века“ (Турилов–Мошкова 1999: 394–395, бр. 995; Турилов–Мошкова 2016: 447–448, бр. 995).

¹³ То су IV, V, VI, VII, VIII, X наслов поменуће књиге. О штампаном Горажданском требнику из 1523. године и његовом епитимијном номоканону в. Бојанин 2018а: 181–203.

¹⁴ Пошто кодиколошка анализа рукописа није урађена, а на дигиталним снимцима се не виде ознаке за свешчице, остаје отворено питање о местима и величини оштећења рукописа.

Одавно је познат податак из Житија светог Методија – да је Методије превео књигу Номоканон с грчког на словенски језик: номоканонъ, рекъше законоу правило ... прѣложи (Лавров 1930: Гл. 15, 77; Житија 1964: 169). Постојање Номоканона Јована Схоластика на словенском језику подстакло је различита језичка и текстолошка истраживања која су довела до широко заступљене претпоставке да се ради о номоканону који је превео Методије.¹⁵ Словенски текст Методијевог номоканона сачувао се у два познија руска црквено-правна зборника, у такозваним крмчијама, Устјушкој из XIII–XIV века¹⁶ и Јоасафској из прве половине XVI столећа.¹⁷ Зборник (Синагога) у 50 наслова, који је саставио у VI веку цариградски патријарх и правник Јован Схоластик, спада у систематске правне зборнике у којима је канонска грађа тематски распоређена (уп. Troianos 2012: 118–120). Словенска књига не представља целовит превод, јер је изостављено више од трећине правила из грчког номоканона (уп. Žužek 1964: 17; Žužek 1967: 154). Нешто касније, почетком VII века у Византији је састављен један другачији систематски зборник црквеног права познат као Синтагма у 14 грана без тумачења, који је постао широко заступљен (уп. Troianos 2012: 120, 138–140). Његов словенски превод начињен је највероватније у време бугарског цара Симеона и у науци је ова словенска књига позната као „Старословенска крмчија“, Номоканон у 14 грана без тумачења или Јефремовска крмчија, према рускословенском препису из XII века (Бенешевич 1906).¹⁸ Изгледа да су оба номоканона, Зборник у 50 наслова и Номоканон у 14 грана, били у употреби у црквеним организацијама

¹⁵ Vašica 1955: 9–41, с прегледом ранијих истраживања; уп. исти рад у проширеној верзији, Вашица 1971: 205–236. За позније прегледе ове проблематике издавајмо: Мошин 1962: 31; Žužek 1964: 16–20; Троицки 1970: 261–273; Щапов 1978б: 387–411; Бељакова–Турилов 2015: 52; Бељакова и др. 2017: 39.

¹⁶ За опис, датирање и списак научне литературе в. Сводный каталог: 364–367.

¹⁷ Због разноврсног садржаја Устјушког рукописа Јарослав Н. Щапов (Щапов 1973: 267–268, 272) изнова је предложио назив „црквеноправни зборник“ уместо традиционалног „крмчија“, што је прихваћено у новијој литератури (Сводный каталог 1984: 364; Бељакова–Турилов 2015: 52).

¹⁸ Сводный каталог 1984: 116–117. О пореклу и настанку словенског Номоканона у 14 грана без тумачења у науци не постоји јединствено мишљење. За преглед различитих претпоставки изнетих у последњих век и по, в. Žužek 1964: 21–28; Щапов 1978б: 387–411; Максимович 2010: IX–XVIII; Бељакова–Турилов 2015: 52–53; Бељакова и др. 2017: 40–41.

успостављеним у бугарским и српским земљама поменутог периода.¹⁹ Појавом превода Номоканона у 14 грана с тумачењем, који је настао трудом светог Саве и његових сарадника током првих деценија XIII века за потребе аутокефалне српске цркве,²⁰ релативно брзо је прихваћен нови тип номоканона у другим словенским православним црквама.²¹ Међутим, старији номоканони нису сасвим нестали из јужнословенских књига позног средњег века. На основу сачуване рукописне грађе можемо закључити да се они појављују фрагментарно, у виду појединачних правила или групе правила, расути у мањим саставима, углавном пенитенцијалне садржине. У горепоменутом саставу Заповест светих отаца о Великом посту бугарске редакције из Берлинског зборника (Вук No 48, BERLINSKI SVORNIK 1988), с почетка или из прве половине XIV века, сачувано је неколико правила преузетих из Схоластиковог Зборника и Номоканона у 14 грана без тумачења (MIKLAS 1988: 444).²² Слично томе, и пенитенцијал Правила светих отаца по заповести светог и великог Василија свима нама који чини поменућу групу од „три номоканунца“, садржи правила из оба стара номоканона.²³ Трећи састав из ове групе, Заповести светог оца нашег Јована Златоустог о закону црквеном, могао је бити проширен канонима из актуелног Светосавског номоканона (Бојанин 2012: 177–179), што одражава праксу уношења званичних правила у покајничке књиге.

¹⁹ Изнета је аргументована претпоставка да су оба номоканона могла бити присутна у српским земљама у време деловања моравске архиепископије и бугарске патријаршије, без улажења у компликовано питање црквених организација у српским земљама у поменутом периоду (Шапов 1978б: 406–407).

²⁰ Уп. Богдановић 1979, 91–99; Сувотин-Голубовић 1999: 147–149, с прегледом прилично разноврсне и бројне литературе.

²¹ О употреби Светосавског номоканона у бугарској и руској цркви, в. Троицки 1952: 63–71; Шапов 1978а: 146–152; Белякова–Турилов 2015: 53–54.

²² Рукопис је био својина Вука Караџића и потицао је вероватно из Босне и Херцеговине. Постоји и његов „близанац“ (Јагић 1873: 43), зборник из херцеговачког манастира Довоље (данас у Црној Гори) с краја XVI или почетка XVII века (Мошин 1958: 414, бр. 42; BERLINSKI SVORNIK 1988: 33–34; уп. Турилов 2002: 665).

²³ Максимович (2008: 130) је издвојио примере два канона, апостолско 60. и 72. правило из Методијевог номоканона и три из Јефремовске крмчије, апостолско 42. и лаодикијско 21. и 22. правило. Овом списку могао би се придодати и скраћен текст лаодикијског 20. правила из Методијевог номоканона (Прилог бр. 2.5), као и апостолско 53. правило (Јагић 1874: 145), које је могло бити преузето из оба старија номоканона.

Присуство раних словенских превода канона и епитимија из франачког пенитенцијала и грчких књига у каснијим пенитенцијалним зборницима,²⁴ може се сматрати карактеристичним обележјем јужнословенске пенитенцијалне књижевности крајем средњег века, откривајући актуелност старијих текстова у пенитенцијалној пракси позносредњовековне цркве. Јужнословенске компилације су могле укључивати и забране из руских црквеноправних састава ранијег периода, што је случај са Заповестима светих отаца о Великом посту и Заповестима светих отаца из поменутог рукописа Руске националне библиотеке из Санкт Петербурга (в. ниже).²⁵ Ти састави, као и други из Берлинског зборника (Вук No 48), документују појаву која је у науци позната као први источнословенски утицај на јужнословенску књижевност, хронолошки омеђен последњим деценијама XII и првим деценијама XIII столећа (Миклас 1988: 437–476; Турилов 2007: 163–4). Поменути аспект не би требало губити из вида приликом разматрања реконструкције садржаја нашег текста, поготово уколико се има у виду петербуршки састав.

САДРЖАЈ ЗАПОВЕСТИ СВЕТИХ ОТАЦА

Фрагменат Заповести светих отаца из зографског рукописа бр. 50 садржи пет црквених правила, од којих прва четири припадају Светим апостолима, а последње је одлука Лаодикијског сабора (Прилог бр. 1). Мада су канони преузети из словенског превода Схоластиковог зборника у 50 наслова (Прилог бр. 2), њихов распоред не одражава место које имају у Номоканону, нити се указује на њихове ауторе и оригиналну нумерацију правила. Ови елементи јасно показују да су некад званична правила прилагођена другачијој врсти црквеноправне компилације. Нека од њих су претрпела извесне измене, не мењајући основни садржај и поруку. Најзначајнија

²⁴ О традицији Заповести светих отаца из глагољског Синајског евхологиона у каснијим словенским саставима, пре свега у поменутиим Правилима светог и великог Василија свима нама, с освртом на ранију литературу (Максимович 2008: 113–152).

²⁵ Идентификована су правила из одговора кијевских митрополита из друге половине XI века, Георгија (Мошкова–Турилов 2001: 70; Турилов 2004: 233–234, 236, 237–238, 242–243, 248–251, 253) и Јована II (Сперанский 1921: 161–164; уп. Миклас 1988: 444; Турилов 2014: 172).

измена је унесена у лаодикијско 20. правило које је скраћено и којем је придодата казна од 100 поклона (клањања) на дан (Прилог бр. 1.5). У оригиналном облику оно не садржи санкцију (Прилог бр. 2.5), а дневни поклони, забрана причести и пост налазе се у основи казни пенитенцијалних зборника. Прилагођавање званичног правила пенитенцијалној пракси недвосмислено указује на карактер штива зографских Заповести светих отаца.²⁶

Зографска правила потичу из четири различита „налова“ или поглавља словенског Зборника у 50 наслова, односно Методијевог номоканона. Два канона, апостолско 42. и 54. правило,²⁷ преузета су из 30. поглавља које разматра недостојно понашање и неприхvatљиве обичаје клирика и лаика, док преостала три потичу из других делова књиге. Из 29. наслова, у којем се осуђују они који се гнушају меса и брака, преузето је апостолско 63. правило,²⁸ из 37. наслова, у којем се осуђују јеврејске и јеретичке верске организације и њихово свештенство, апостолско 45; а из 23. наслова, посвећеног дисциплини нижег клира и црквеној хијерархији, лаодикијско 20. правило (VAŠICA 1971: 253, 255, 257). Сва ова правила су тематски међусобно блиска, пошто се односе на понашање и обичајну праксу припадника клира. Тамо где је порука канона обухватала лаике, у зографским Заповестима је изостављена.

Пенитенцијал отпочиње групом званичних правила која се односе на свештенички сталеж и формирају тематски блок у једном већем и највероватније текстуално сложеном споменику који, нажалост, није у целини сачуван. Одабир канона указује на старину пенитенцијалне компилације и на значај који се у каснијем периоду придавао Зборнику у 50 наслова.

²⁶ Поред наведеног типа црквеноправног зборника, постоје и компилације званичних правила које су обједињене под насловом карактеристичним за покајничке књиге. Такав један састав с тумачењем правила византијског правника Аристина из другог дела рукописа Хлудов No 76 из XIV века (Белякова 2007: 128) организован је под насловом у којем се говори о кажњавању и давању заповести „духовној деци“ „према сваком греху“: *Правила сѣѣхъ апѣлъ. и сѣѣхъ ѿтць наказаниѣ презвѣтеромъ и днакономъ. и всемоу сѣѣничьскомоу чиноу. и како подобаетъ презвѣтеромъ иже соу достиган расоужденна. прицати дѣховною дѣтцоу и наказовати ихъ. и давати заповѣди противоу грѣхоу комоуждо* (Поповъ 1872: 200).

²⁷ Апостолско 54. правило представљено је као 50. (VAŠICA 1971: 308).

²⁸ Погрешно наведено као 54. правило (уп. VAŠICA 1971: 306).

Посебна пажња посвећена је начину исхране, јавном понашању клира, чувању ексклузивности црквене организације и поштовању њене хијерархије. Изгледа да је питање исхране било од необичне важности за састављаче, пошто њиме отпочиње пенитенцијал. Епископима, поповима и ђаконима забрањује се једење „крви уместо меса“ (кръвь въ мѣса мѣсто), и употреба меса удављене животиње и цркотине (Прилог бр. 1.1). То је текст апостолског 63. правила из Методијевог номоканона (Прилог бр. 2.1), који садржи извесне разлике у односу на оригиналну поруку грчког Схоластиковог Зборника у 50 наслова и каснијег Номоканона у 14 грана и његових словенских превода. Према оригиналном тексту, забрањује се једење „меса у крви“ (крѣа ѣв аїѣати, Ваџса 1971: 306; мѣса въ крѣви, Бенешевичъ 1906: 75), односно крвавог меса, за разлику од осуде замене меса крвљу у исхрани, како стоји у Устјушком зборнику и зографским Заповестима. Правило из зографског текста завршава се на исти начин као и оно из Методијевог номоканона (Прилог бр. 1.1, Прилог бр. 2.1) – позива се на поштовање „Закона“ (Мојсијев закон) без старозаветног објашњења, које се чита у Номокану у 14 грана, да се крв не једе јер је душа животиње (1 Мој 9:4). Особеност зографског текста у односу на све друге словенске преводе апостолског 63. правила испољена је у сужавању санкције само на припаднике свештеничког саталежа, изостављањем формуле која се односи на лаике – аще ли люднѣ, да отлоуѣтитъ с(а) (Прилог бр. 2.1).

Апостолска забрана употребе крви у исхрани у сваком виду (чак и у облику кобасице, односно крвавице), као и меса удављене животиње (није убијена испуштањем крви) и цркотине, била је актуелна у кратком формату црквеноправног зборника (Бојанин 2018б: 804–808, 811). Пенитенцијал Заповест светих отаца о Великом посту садржи поменуто апостолско правило у преводу Номоканона у 14 грана без тумачења (Миклас и др. 2006: 74; уп. Миклас 1988: 444), док се у Правилима која се позивају на светог Василија Великог налази забрана преузета из раног словенског превода франачког пенитенцијала (Јагић 1874: 136; уп. Максимович 2007: 309–310). У Заповестима Јована Златоустог забрана је поновљена у виду упутства како треба организовати гозбу поводом помена светом и умрлом, на којој се није смело служити недовољно печено месо и пржена крв (Јагић 1874: 148; уп. Бојанин 2004: 261–262;

Бојанин 2005: 113–135). Употреба крви, меса удављене животиње и „зверојадине“ (меса животиње коју је звер удавила и јела) у исхрани, препозната је касније од стране грчког клира као обичај својствен припадницима римокатоличке вероисповести, што је истицано у саставима против Латина, као што је, на пример, онај из Номоканона светога Саве О Францима и другим Латинима (Законоправило 1991: л. 263б).²⁹ Ревносни појединци нису се устручавали да јавно упозоре на непоштовање Светог писма и канона Цркве. Константин Философ – Костенечки у својој громогласној осуди обичај „крвојастаја“ је означио као најраспрострањенију „јерес“ у држави деспота Стефана Лазаревића (Бојанин 2018б: 795–814).

У извесној вези с начином исхране јесте и апостолско 45. правило у којем се свештеници упозоравају да својим понашањем и деловањем не признају друге верске организације. Порука је формулисана у одбијању вршења заједничких молитава с „јеретцима“ и у признавању њихових свештеника. То је четврто правило из Заповести светих отаца (Прилог бр. 1.4) и заједно с првим (које изричито не говори о верским групама) имало је функцију међаша у обликовању друштвених односа у срединама у којима су се преплитале различите вероисповести и обичаји. Њихов избор указује на актуелност наведених тема у свакодневној пастирској пракси Цркве, у време када конфесионалне границе нису биле снажније успостављене, или их је требало непрестано одржавати и изнова истицати.

Друго и треће правило Заповести светих отаца чини целину која прописује пожељно понашање свештенства у јавном световном простору. Друго правило (Прилог бр. 1.2) јесте заправо апостолско 42, према којем се забрањује епископу, попу и ђакону коцкање и опијање (Прилог бр. 2.2).³⁰ У трећем или апостолском 54. правилу клирицима се брани да посећују крчме да би у њима „пили и јели“, али им је дозвољено да у њима одседну само у случају да немају другог преноћишта (Прилог бр. 1.3 и Прилог бр. 2.3). Формулација трећег правила из Заповести донекле је измењена у односу на

²⁹ Забрана једења крви ушла је из латинских у најстарији словенски пенитенцијал Синајског евхологиона (Бојанин 2018б: 806).

³⁰ Поруку апостолског 42. правила допуњава следеће, 43. правило, које обухвата нижи клир (ипођакони, појци, чтеци) и мирјане (Vašica 1971: 307–308; Бенешевич 1906: 74; Законоправило 2005: 136).

оригинални текст, јер је у апостолском 54. канону употребљен свеобухватни појам κληρικός, као и у словенским преводима, κληρικъ, причѣтъникъ или црковныкъ,³¹ док су у зографском правилу издвојени само поп и ђакон.

Како правила потичу из Методијевог номоканона, коцка и коцкаће су у зографским Заповестима описани изразом *шеіами иіраііи* (шегами играє) (Прилог бр. 1.2), што није случај у каснијим словенским преводима Крмчије. Заправо, у тексту апостолског 42. правила из Устјушког зборника (Прилог бр. 2.2) и Јефремовске крмчије која садржи Номоканон у 14 наслова без тумачења употребљена је реч *сиіа*, а не *шеіа*, и израз *сигами играи*.³² Оба словенска израза представљају превод грч. κύβοις σχολάζων који се чита у византијским номоканонима (VAŠICA 1971: 307–308; БЕНЕШЕВИЧЬ 1906: 71). У каснијем преводу Светосавског номоканона уведен је појам „игра“, играєтъ и глауѣнт се (Законоправило 2005: 136). Да *шеіа* ипак припада језичком фонду словенског Зборника у 50 наслова, показује употреба дате речи у садржају ове књиге: вѣ шигахъ и пианьствнихъ ... обрѣтати са (VAŠICA 1971: 255).³³ Другачије речено, *шеіа* и *сиіа* у значењу коцке читају се у устјушком препису Методијевог номоканона, што није случај с Јефремовском крмчијом која не садржи првопоменућу реч.³⁴ То би значило да израз *шеіами иіраііи* из зографског рукописа потиче из старијег превода апостолског правила. С друге стране, разлике које постоје у словенском тексту

³¹ VAŠICA 1971, 308; БЕНЕШЕВИЧЬ 1906: 74; Законоправило 2005: 142; зборник одабраних канона с тумачењем Јована Зонаре, Требник Пећке патријаршије, Пећ бр. 77, л. 173б. У словенском Зборнику у 50 наслова употребљено је више назива за грчку реч κληρικός, међу којима је и *сवेशѣеник* (Соболевский 1910: 141, 151).

³² Треба напоменути да у Устјушком црквеноправном зборнику уместо „сигами“, вероватно грешком, стоји „силами“, што је пренето и у Јосафски рукопис (VAŠICA 1971: 308).

³³ Осим коцке, реч је могла значити шалу и игру (Slovník 1996: 920; 2016: 432). Иако је реч *шеіа* документована у XVII веку у значењу обичаја, касније је забележена и као шала, али чешће „у злом смислу“ (RJAZU XVII: 522). У савременом бугарском означава нешто што је намењено игри, шали, забави (БТР: 1115).

³⁴ У Јефремовској крмчији употребљена је реч *сига* (Максимович 2010: 94, 341, 434), с варијантом *чига* и синонимом *лѣкъ* (Исто: 127, 341). Ове речи привлачиле су пажњу филолога различитим поводима (уп. Соболевский 1910: 153; Цибранска 1998: 63). Максимович их анализира у контексту бугарског порекла руске Јефремовске крмчије (Максимович 2006: 107–109; Максимович 2010: XV–XVI).

истог правила између зографских Заповести и Устјушког зборника допуштају претпоставку да првонаведени састав садржи текст који је преузет из једне друге традиције дисеминације садржаја Методијевог номоканона у односу на Устјушки зборник.

Опстојавање старијих термина у каснијим преписима покајничких књига није својствено само зографским Заповестима светих отаца. О томе казује пример преписа истог апостолског канона у пенитенцијалу Правила светог Василија свима нама (в. горе нап. 23), у којем се сачувала реч *сиѿа* из његових старијих верзија, да би касније, умножавањем пенитенцијала, била замењена речју *иѿра*.³⁵ Примери који се односе на назив коцке и коцкања из зографских Заповести и Правила светог Василија сведоче о постојаности старије словенске терминологије у српској и јужнословенској правној књижевности крајем XIII и у првим деценијама XIV века, у времену када се у новијим преводима правних текстова користе друге лексеме, као што су *иѿра* и *ѿавлија*, тавлиаѿи и граѿи (Законоправило 2005: 86, 106, 136, 449, 617). Обе ове речи употребљене су и у словенском преводу Властареве Синтагме као синоними (о иже и граѿь и тавлиаѿь) и представљају еквивалент грчке речи *κύβος* (Синтагмат 1907: 365, 553, 563, 570).

Последње, пето правило у сачуваном низу тиче се узорног понашања ђакона пред попом (Прилог бр. 1.5). Од ђакона се тражи да покаже поштовање према презвитеру тако што ће пред њим седети једино уз његову дозволу. У овом случају није преузет цео 20. канон Лаодикијског сабора (Прилог бр. 2.5), а његова употреба у скраћеном облику присутна је и у другим пенитенцијалима.³⁶ За разлику од поменутих, зографски састав уводи санкцију од сто поклона на дан за непослушног ђакона.³⁷

³⁵ У старијим преписима чита се *иѿе и граѿи и граѿь* (Јагѿ 1874: 143f; Требник Хрватске академије знаности и умјетности, IIIа 52, 29а), док од краја XIV и почетка XV века преовладава *иѿе сѿ и граѿи и граѿь* (Требник Манастира Дечани, бр. 69, 111б–112а; Требник Музеја Српске православне цркве, бр. 112, 172б или Требник Манастира Пећ, бр. 77, 112а).

³⁶ У Правилима светога Василија Великог свима нама стоји: *Не достоитѿ днаконоу прѣдѿ поповѿ сѣдати* (Јагѿ 1874: 143).

³⁷ Пошто је зографско правило формулисано у множини (ђакони, попови), као и наслов 23. поглавља Методијевог номоканона које садржи лаодикијско правило – *иакѿ не достоитѿ днаконоѿѿ прѣже поповѿ* (Vašica 1971: 295) – можемо сматрати да је наведена верзија произашла из сажимања различитих формулација лаодикијског текста.

СЛИЧАН ПЕНИТЕНЦИЈАЛНИ САСТАВ ИЗ ПЕТЕРБУРШКОГ РУКОПИСА

Заповести светих отаца из Требника зографске библиотеке нису једини текст с истим насловом који отпочиње правилима из Методијевог номоканона. Напред је поменут бугарскословенски зборник из треће четвртине XIV столећа који се чува у Руској националној библиотеци у Санкт Петербургу. Он носи две обједињене сигнатуре, РНБ Q. II. 90 и Q. I. 899, и чине га црквеноправни део познат као „номоканон“ (означен првом сигнатуром) и патерик који је раније сматран за посебну књигу.³⁸ Први део књиге садржи старији препис Епитимијног номоканона Псеудо-Зонаре³⁹ и низ мањих правних састава, међу којима су и Заповести светих отаца. Текст Заповести исписан је на шест страница (л. 99б–102а) и садржи 27 правила која је својевремено објавио С. Смирнов (Смирновъ 1914: 136–137) под насловом „Заповѣдъ ѿще епископъ“. Поређење зографских правила с петербуршким омогућава нам да изведемо неколико важних закључака.

Поред наслова и почетак оба епитимијна зборника је исти. Они отпочињу трима истим правилима из Методијевог номоканона, која су сложена истим редоследом, док је преостали део текста различит. Последња два правила из зографског фрагмента не читају се у рукопису Руске националне библиотеке, иако се у њему налази више правила преузетих из Методијевог номоканона. С. Смирнов је идентификовао десет канона из „Схоластикове крмчије“ (Смирновъ 1914: 397), док су релативно недавна истраживања указала и на постојање неколико чланова из Одговора кијевског митрополита Георгија игуману Герману из друге половине XI века.⁴⁰ Правила Методијевог номоканона из петербуршких Заповести односе се на припаднике свештенства, и распоређена су у три одвојена блока од по три или четири правила заједно. Знатан број је преписан у искривљеном облику, с испуштеним речима, скраћеним текстом и делимично измењеним садржајем (Смирновъ 1914: 136).

³⁸ За новија истраживања о поменутом рукопису в. Христова и др. 2009: 110–113, бр. 51.

³⁹ ПБ 1885: 39–42, бр. 20; Најденова 2010/2011: 62; Цибранска 2011: 546. Део текста објавио је С. Смирнов (Смирновъ 1914: 143–149).

⁴⁰ Турилов 2004: 220, 225, 244–245, 247, 248, 253; 2014: 173; в. нап. 25.

Такав је случај већ с првим, заједничким правилом оба пенитенцијала (апостолски 63. канон), у којем је испуштена реч (стоји: *иастъ крѣвь. мѣса мѣсто*), а основна порука делимично измењена – уместо забране „зверојадине“, забрањена је конзумација самих „звери“ (или *звѣрь иастъ*).⁴¹ У овој измени могао би се препознати утицај антилатинских текстова (в. горе) или Епитимијног номоканона Псеудо-Зонаре у којем се изричито забрањује употреба меса различитих дивљих животиња. У петербуршким Заповестима примећује се и присуство савремених речи и израза, те је у старом преводу апостолског правила против коцкања уместо речи *шеѣа* или *сиѣа* употребљен израз *тавлѣиѣи игрѣж*.⁴²

На основу описаног материјала не може се поближе реконструисати садржај зографског пенитенцијала. Петербуршки састав указује на могућу структуру, величину и садржај зографских Заповести и тиме додатно потврђује обележје зографског текста као пенитенцијалног састава. Истовремено, он документује појаву да су Заповести светих отаца које отпочињу правилима из Зборника у 50 наслова, биле преписиване и у познијој епохи, у којој преовлађују друге пенитенцијалне компилације, каква је поменута група од „три номоканунца“ или Епитимијни номоканон Песудо-Зонаре. Такође, наведени пример показује да зографске и петербуршке Заповести деле заједничку текстуалну традицију и да у одређеном смислу представљају посебну групу покајничких књига. Многа питања остају отворена, међу њима и оно у вези с источнословенским утицајима у зографским Заповестима. Ипак, одабир канона, интервенције у садржају и језику из петербуршког текста сведоче да се према предлошку могло односити прилично слободно, бар у познијим временима. С друге стране, откриће зографских Заповести потврђује претпоставку да је петербуршка компилација проистекла из једне старије традиције пенитенцијалних текстова која је несумњиво дужа од једног столећа.

⁴¹ *Иѣще епископъ. или попь, или дѣпакъ. или причѣстникъ сѣѣнѣи. иастъ крѣвь. мѣса мѣсто. или звѣрь иастъ, или мрѣциѣна. да изврѣжетсѣ сана. сего бо законъ отрече* (Смирновъ 1914: 136).

⁴² *Епископъ или дѣпакъ. тавлѣиѣи игрѣж. или зпѣвѣжсѣ. да сѣ оставитъ, или да сѣ изврѣжетъ сана* (Смирновъ 1914: 136).

ЗАКЉУЧАК

Фрагменат из Требника Библиотеке манастира Зографа (рукопис бр. 50) јесте настарији данас познати пенитенцијал српске редакције старословенског језика. У ту групу се убраја и препис Епитимијног номоканона Јована Посника који је саставни део требника насталог отприлике у истом периоду (Сводный каталог 1984: 369–370, бр. 482–483; уп. Бојанин 2012: 176–177). Промене у последњем сачуваном правилу из Заповести светих отаца указују на прилагођавање текста Методијевих канона остатку данас изгубљеног садржаја који је припадао пенитенцијалном штиву. Иако није реч о неизоставним требничким текстовима, присуство правних споменика у Требнику сведочи о континуитету једне знатно старије праксе, која се може пратити још од времена глагољског Евхологиона из XI века. Отворено остаје питање времена настанка зографских Заповести светих отаца, чији фрагменат препознајемо као препис раније састављене компилације. Колико раније, тешко је прецизније рећи, како због стања самог текста, тако и због оскудно сачуване изворне грађе из старије историјске епохе.

Основни значај зографских Заповести светих отаца препознаје се у чињеници да оне недвосмислено документују ћирилометодијевско правно наслеђе у јужнословенској пенитенцијалној књижевности XIII века. Пет правила из Методијевог номоканона (можда их је било више) налази се у данашњем фрагменту који је мање или више савремен Устјушком зборнику. Оба рукописа, зографски и устјушки, садрже исте каноне окупљене у другачијој врсти штива и различитом типу књиге. Зографски текст је, уједно, и најстарији сачувани јужнословенски препис (на основу садашњег датирања Требника) који садржи релативно већу групу правила из словенског превода Схоластиковог Зборника у 50 наслова. Присуство ових правила у зографским Заповестима доказује паралелно постојање традиција Методијевог номоканона у различитим крајевима словенског света. Истовремено, зографски рукопис сведочи и о заједничком јужнословенском наслеђу покајничких књига, које се формирало током дужег периода, као вид компилације различитих текстова и традиција. Тај период је симболички омеђен синајским и зографским Заповестима светих отаца (XI – крај XIII века).

Не би требало занемарити ни присуство источнословенских утицаја, ма како они данас били препознати у појединим јужнословенским црквенопрвним текстовима. У сваком случају, састав из зографског Требника указује на краћу писану форму у оквиру које је старији канонски материјал задржао свој значај, прилагођавајући се посебном жанру правне књижевности и одређеним облицима пастирске праксе средњовековне цркве.

ИЗВОРИ

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- БЕНЕШЕВИЧЪ, В. Н. *Древне-славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій*, т. I. Санктпетербургъ: ИАН, 1906.
- ЖИТИЈА 1964: Ђ. Трифуновић (прир.). Климент Охридски, Константин Преславски и напознати писац. *Ђурило и Методије: Житија, Службе, Канони, Похвале*. И. Грицкат, О. Недељковић, Ђ. Трифуновић (прев.). Београд: СКЗ, 1964.
- ЗАКОНОПРАВИЛО 1991: Миодраг М. Петровић (прир.). *Законоуправило или номоканон светиога Саве. Иловички ѿрејис 1262. године. Фојојишија*. Горњи Милановац: Дечје новине, 1991.
- ЗАКОНОПРАВИЛО 2005: М. М. Петровић, Љ. Штављанин-Ђорђевић (прир. и прев.). *Законоуправило светиога Саве*, I. Београд: Историјски институт, 2005.
- ЛАВРОВ, П. А. *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1930.
- МИКЛАС, Х., Л. ТАСЕВА, М. ЙОВЧЕВА. *Берлински сборник. Среднобългарски книжовен паметник от началото на XIV век с допълнения од други ръкописи*. София: Българска академия на науките – Виена: Австријска академия на науките, 2006.
- СИНТАГМАТ 1907: Стојан Новаковић (изд.). *Методије Власѿара Синѿаимайѿ. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и ѿравила. Словенски ѿредов времена Душанова*. Београд: СКА, 1907.
- СМИРНОВЪ, С. *Древне-русскій духовникъ. Изслѣдованіе по исторіи церковнаго быта. Материалы для исторіи древне-русской покаянной дисциплины (Тексты и Замѣтки)*. Москва: Изданіе Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1914. [Reprint: Gregg International Publishers Limited, England 1970].
- BERLINSKI SBORNIK. *Vollständige Studienausgabe im Originalformat von Ms. (Slav.) Wuk 48 aus dem Besitz der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz – Berlin und von MS. Q. p. I. 15 der Staatlichen Öffentlichen Bibliothek „M. E. Saltykov-Ščedrin“ – Leningrad*. Eingeleitet und herausgegeben mit Ergänzungen aus weiteren Quellen von H. Miklas mit einem Anhang von V. M. Zagrebin. Graz, 1988.
- JAGIĆ, Vatroslav. „Sitna gradja za crkveno pravo.“ *Starine JAZU VI* (1874): 112–156.

- НАТИГАЛ, Rajko. *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik*, del I: *Fotografski Posnetek*. Ljubljana, 1941; del II: *Tekst s komentarjem*. Ljubljana, 1942.
- VASIĆA, J. „Nomokanonъ – Nomokánon.“ *Magnae Moraviae fontes historici*, IV. *Leges – Textus iuridici. Supplementa*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1971, 205–363.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Требник Библиотеке Бугарске академије наука, бр. 53.
- Требник Манастира Дечани, бр. 69.
- Требник Манастира Пећ, бр. 77.
- Требник Музеја Српске православне цркве, бр. 112.
- Требник Хрватске академије знаности и умјетности, IIIa 52.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЕЛЯКОВА, Елена. „О составе Хлудовского Номоканона (К истории сборника ‘Зинар’)“. *Старобългарска литература* 37–38 (2007): 114–131.
- БЕЛЯКОВА, Елена. „О сербском переводе правил с толкованиями Иоанна Зонары“. *Црквене студије* 6 (2009): 235–242.
- БЕЛЯКОВА Е., А. Турилов. „Кормчая книга.“ *Православная энциклопедия*, т. XXXVIII (2015): 52–58.
- БЕЛЯКОВА, Е. В., Л. В. Мошкова, Т. А. Опарина. *Кормчая книга: от рукописной традиции к первому печатному изданию*. Москва–Санкт-Петербург, 2017.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. „Крмчија св. Саве.“ В. Ђурић (ур.). *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање*. Београд: САНУ, 1979, 91–99.
- БОЈАНИН, Станоје. „Средњовековна светковина између приватног и јавног.“ С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић (ур.). *Приватни животи у српским земљама средњег века*. Београд: 2004, 246–279.
- БОЈАНИН, Станоје. *Забаве и светишковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века)*. Београд: Историјски институт, Службени гласник, 2005.
- БОЈАНИН, Станоје. „Парохијска заједница у огледалу српских пенитенцијалних зборника.“ С. Ђирковић, К. Чавошки (ур.). *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*. Зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009. Београд: САНУ, 2009, 261–283.
- БОЈАНИН, Станоје. „Пенитенцијални састави у дечанским требницима № 68 и № 69.“ Т. Суботин-Голубовић (ур.). *Дечани у светлу археографских истраживања*. Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 163–181.
- БОЈАНИН, Станоје. „Ђирилометодијевска традиција у покајничким књигама српске редакције (XIV–XVII век)“. Ј. Радић, В. Савић (ур.). *Свети Ђирило и Методије и словенско њисано наслеђе (863–2013)*. Старословенско и српско наслеђе 1. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 125–148.
- БОЈАНИН, Станоје. „Епитимијни номоканон Горажданског молитвеника (1523) у светлу штапане и рукописне књиге.“ *Црквене студије* 15 (2018a): 181–203

- (= Д. Бојовић, А. Наумов (ур.). *Божидар Вуковић и српска књија у Венецији*. Ниш 2018, 173–195).
- Бојанин, Станоје. „Константин Философ Костенечки, ‘крвојастје’ и празници.“ А. Николов (ред.). *Българско царство*. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 2018б, 795–814.
- БТР: Л. Андрейчин и др. *Български тълковен речник*. София, 1955. Д. Попов (допълн. и прераб.). Четвърто издание. София: Наука и изкуство, 1994.
- Ильинский, Г. А. „Рукописи Зографского монастыря на Аѳонѣ.“ *Извѣстия русскаго археологическаго института въ Константинополѣ*, т. XIII. София, 1908, 253–276.
- Кодов, Христо, Божидар Райков, Стефан Кожухаров. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*, т. I. София: Църковноисторически и архивен институт – Солун: Патриаршески институт за патристични проучвания, 1985.
- Лавровъ, П. „Младеновъ Ст. Зайковски светогорски трѣбникъ“, *Русскій филологическій вѣстникъ* 65/1–2 (1911): 256–258.
- Максимович, К. А. „Древнерусская Ефремовская кормчая XII в.: локализация перевода в связи с историей текста.“ *Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2004–2005)*. Москва: РАН, 2006, 102–113.
- Максимович, К. А. „Источники и язык сербского пенитенциала ‘Правила св. отец по заповеди святого и великаго Василия’ (XIII–XIV вв.)“ *Манасѣир Бањска и доба краља Милуѣина*. Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици. Ниш: Центар за црквене студије – Косовска Митровица: Филозофски факултет – Манастир Бањска, 2007, 299–314.
- Максимович, К. А. *Заповѣди сватыхъ отьць: Латинский пенитенциал VIII века в церковнославянском переводе. Исследование и текст*. Москва: РАН, 2008.
- Максимович, К. А. *Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славянско-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели*. Людвиг Бургманн (ред.), часть 1–2. Löwenklau-Gesellschaft e. V., Frankfurt am Main, 2010.
- Мошин, В. А. „К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки.“ *Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы*, XV. Москва–Ленинград: Академия наук СССР, 1958, 409–417.
- Мошкова, Л. В. – А. А. Турилов. „Неведомые словеса’ киевского митрополита Георгия.“ Г. Г. Литаврин, Б. Н. Флоря (ред.). *Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья*. Москва: 2001, 68–71.
- Найденова, Десислава. „О работе над каталогом славянских юридических рукописей из собраний болгарских библиотек.“ *Современные проблемы археографии*. Сборник статей по материалам конференции, проходившей в Библиотеке РАН 25–27 мая 2010 г. Санкт-Петербург, 2011, 55–63.

- Райков, Божидар, Стефан Кожухаров, Хайнц Миклас, Христо Кодов. *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*. София: СІВАЛ, 1994.
- Павловъ, А. С. *Номоканонъ при Большомъ Требникѣ*. Новое, отъ начала до конца преработанное издание. Москва 1897.
- ПБ: „Приобрѣтенія Библиотеки.“ *Отчетъ Императорской Публичной Библиотеки за 1883 г.* С.-Петербургъ, 1885, 9–276.
- Поповски, К. „Неизвестни и малко известни ръкописи на Зографската света обител.“ Ж. Л. Левшина (ред.). *Афон и славянский мир*. Сборник, 1. Материалы международной научной конференции, посвященной 1000-летию присутствия русских на Святой Горе, Белград, 16–18. мая 2013 г. Издание Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне, Свята Гора Афон, 2014, 205–222.
- Поповъ, А. *Описание рукописей и каталогъ книгъ церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*. Москва 1872, 200–201.
- Сводный каталог 1984: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI–XIII вв.* Москва: Академия наук СССР, 1984.
- Соболевский, А. И. *Материалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи*, Санкт-Петербургъ, 1910.
- Сперанский, М. Н. „Къ исторіи взаимоотношеній русской и юго-славянскихъ литературъ.“ *Извѣстія ОРЯС РАН* 26 (1921). Петроградъ, 1923, 143–206.
- Стоиловъ, А. П. „Прѣгледъ на славянскитѣ рѣкописи въ Зографския манастиръ.“ *Църковенъ вѣстникъ* VII, VIII, IX/a. Приложение. София, 1903, 117–160.
- Суботин-Голубовиѣ, Татјана. „Номоканон.“ С. Ђирковиѣ, Р. Михальчиѣ (прир.). *Лексикон срѣдској средњеј века*. Београд: Knowledge, 1999, 146–149.
- Троицки, Сергије. „Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима).“ *Сѣоменик САН СП* (1952): 1–141.
- Троицки, Сергей. „Номоканон св. Методія и его важность за наше время.“ Х. Поленаковиѣ (гл. ур.). *Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски*, т. I. Скопје: Македонска академија на науките и уметност, 1970, 261–273.
- Турилов, А. А. „Берлинский сборник.“ *Православная энциклопедия*, т. IV. Москва, 2002: 665.
- Турилов, А. А. „Отвѣты Георгія, митрополита Киевскаго, на вопросы игумена Германа – древнейшее русское ‘вопрошание’.“ *Славяне и их соседи*, вып. 11: *Славянский мир между Римом и Константинополем*. Москва: Институт Славяноведения РАН, 2004, 212–262.
- Турилов, А. А. „Древнерусские влияния.“ *Православная энциклопедия*, т. XVI. Москва, 2007, 162–171.
- Турилов, А. А. „Памятники древнерусской литературы и письменности у южных славян в XII–XIV вв. (Проблемы и перспективы изучения). Addenda et corrigenda.“ *Исследования по славянскому и сербскому средневековью*. Београд: Чигоја штампа, 2014, 139–203.
- Турилов, А. А. – Л. В. Мошкова. *Каталог славянских рукописей афонских обителей*. Составили под редакцией А.-Э. Н. Тахиаоса. Второе, исправленное и дополненное издание. Београд: Чигоја штампа, 2016.

- ТУРИЛОВ, А. А. – Л. В. Мошкова. *Славянские рукописи афонских обителей*. Составили под редакцией А.-Э. Н. Тахиаоса. Фессалоники, 1999.
- ХРИСТОВА, Боряна, Вячеслав Загребин, Геннадий Енин, Елена Шварц. *Славянски ръкописи от български произход в Руската национална библиотека – Санкт Петербург*. София: Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – София, Българска археографска комисија и Руска национална библиотека Санкт Петербург, 2009.
- ЦИБРАНСКА, Маријана. „Текстове на църковното право в ръкопис № 48 от XV век в сбирката на БАН.“ *Старобългаристика* XXII/1 (1998): 49–65.
- ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, Маријана. *Покајната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII век. Езиково-текстологични и културологични аспекти*. София: БАН, 2011.
- ЩАПОВ, Я. Н. „Некоторые юридические и канонические памятники в славянской письменности XII–XV вв.“ Л. П. Жуковская (отв. редактор). *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей хранящихся в СССР*, вып. I. Москва, 1973, 261–273.
- ЩАПОВ, Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.* Москва: Академия наук СССР, 1978а.
- ЩАПОВ, Я. Н. „Номоканон Иоанна Схоластика и Синтагма 14 титулов у славян в IX–X вв.“ V. Vavřínek (Hrsg.). *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert*. Praha, 1978b, 387–411.
- JAGIĆ, Vatroslav. „Što ima u bugarskom zborniku kraljevske biblioteke u Berlinu?“ *Starine JAZU V* (1873): 43–55.
- JAGIĆ, Vatroslav. „Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa: Krmčaja ilovička godine 1262.“ *Starine JAZU VI* (1874): 60–111.
- MIKLAS, Heinz. „Kyrrillomethodianisches und nachkyrrillomethodianisches Erbe im ersten ostslavischen Einfluß auf die südslavische Literatur.“ K. Trost, E. Völkl, E. Wedel (Hrsg.). *Symposium Methodianum*. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method. *Selecta Slavica* 13. Neuried: 1988, 437–476.
- MIKLOSICH, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*. Vindobonae, 1862–1865. Darmstadt: Scientia Verlag Aalen, 1963.
- MOŠIN, Vladimir. „O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza.“ *Slovo* 11–12 (1962): 13–130.
- RJAZU XVII: *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, XVII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961.
- SLOVNÍK 1996: *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, fasc. 50. Praha: Academia, Euroslavica, 1996.
- SLOVNÍK 2016: *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Adenda et corrigenda*, fasc. 59. Praha: Academia, Euroslavica, 2016.
- TROIANOS, Spyros. „Byzantine Canon Law to 1100.“ W. Hartmann, K. Pennington (eds.). *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, Washington D. C.: The Catholic University of America Press, 2012, 115–169.

VASIĆA, J. „Metodějův překlad nomokanonu.“ *Slavia* XXIV/1 (1955): 9–41.

ŽUŽEK, Ivan. *Kormčaja kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law. Orientalia christiana analecta*, 168. Roma: Pontificium institutum orientalium studiorum, 1964.

ŽUŽEK, Ivan. “The Determining Structure of the Slavic Syntagma of Fifty Titles.” *Orientalia christiana periodica* XXXIII/1 (1967): 139–169.

Прилог No 1

ТЕКСТ ИЗ ТРЕБНИКА ЗОГРАФ No 50, л. 1275

Заповѣди стѣхъ ѿтць.

1. Яще єписѹпу ли пѹп ли дик, ли причѣтъникъ священна. тастъ кровь въ меса мѣсто ли звѣроадинѹ. ли мръциноу. да изъвержеть се сего бо законъ ѿтрет[ѣ].

2. Єписѣпъ ли пѹп ли дѣк шегамн играє ли оупиває се да се ѿстане ли да се изъверже.

3. Яще пѹп ли дѣк въ крьмьници (sic) пиє ли тастъ да ѿтлоучитъ се развѣвъ ноуждею на поутн бѣдъною.

4. Ієписѣпъ ли поп дѣк съ єретигн яще млітвоу ст[в]ори да ѿтлоучитъ се. аще ли повелитъ имъ тако священникомъ послужити да се изъвержеть.

5. Іѣко не достоин дик(оно)мъ прѣдъ попы сѣдати бесъ повеле. аще ли сѣде да поклонн ѣ.*

*У четвртастој загради [ ] је испуштено слово, док угласта заграда ( ) указује на реконструкцију речи у тексту.

Прилог No 2

Правила из Методијевог номоканона која су ушла у састав пенитенцијала Заповести светих отаца, зографски рукопис бр. 50, према препису из Устјушког зборника у издању Вашице (VASIĆA 1971):

1) Апостолско 63. правило: Яще кын еп(н)с(ко)пъ ли попъ ли днакон(ъ) ли всакъ причѣтъникъ (св)щенина тастъ кровь въ масъ мѣсто ли звѣроадиноу ли мрътвѣиноу. да извержеть с(а). се бо законъ отрете. аще ли людннъ, да отлоучитъ с(а) (306).

2) Апостолско 42. правило: єп(н)с(ко)пъ ли попъ ли днакон(ъ) снгамн играа ли оупиваа сѧ ли да остане сѧ того, ли да извержеть с(а) (307–308).

3) Апостолско 54. правило: ꙗще которын клирикъ въ кърчьльницѣ обращеть с(а) ѡдѣи и пниа, да отлоуѣнить с(а), развѣ того, еже на поутѣ обвѣтаеть (308).

4) Апостолско 45. правило: ꙗко(н)с(ко)пъ ли попъ(ъ) ли дѣяконъ(ъ) съ еретикы ѡ(о)л(н)твоу створи тѣкмо да отлоуѣнить с(а). аще св(а)щенникомъ послужить, да извержеть с(а) (327).

5) Лаодикијско 20. правило: ꙗко не достонть дѣякоу предъ попомъ сѣдати, нъ повелѣниемъ попомъ сѣдати. тако же и дѣякономъ илѣи ч(ь)сть от слоугъ всѣхъ и клирикъ (296–297).

Stanoje Bojanin

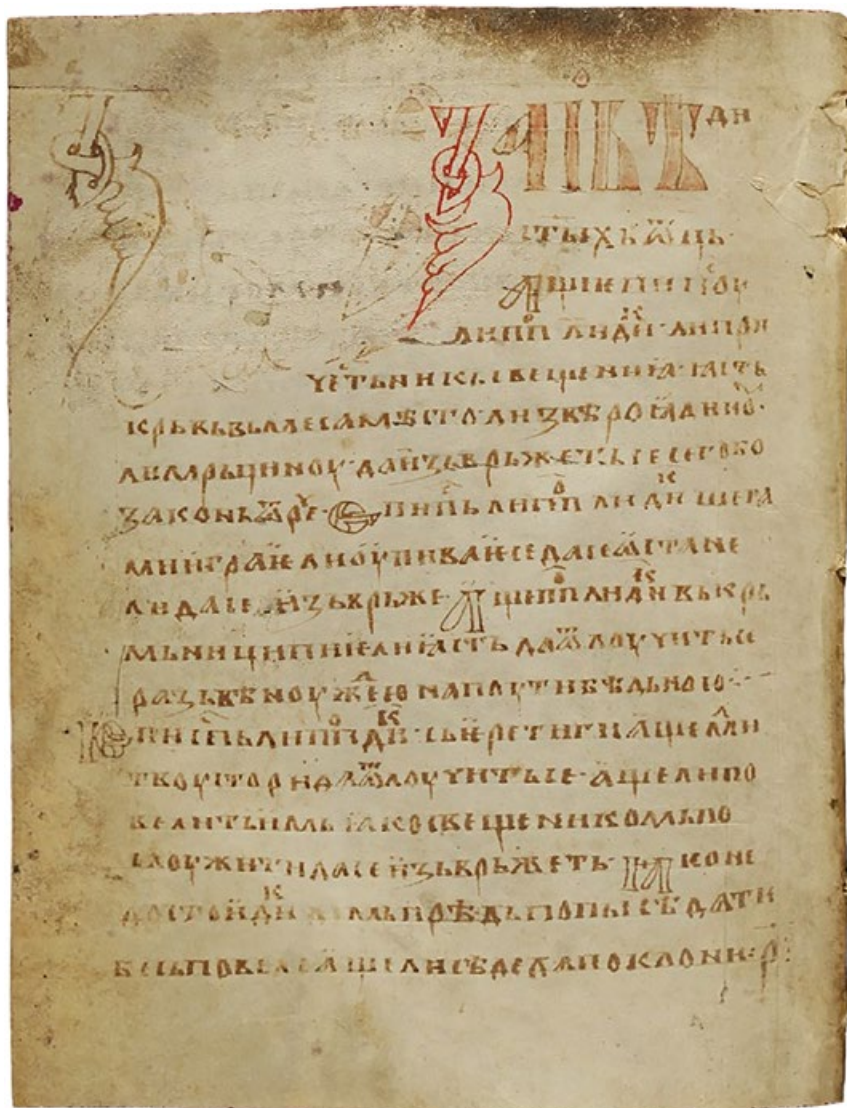
“ZAPOVESTI SVETIH OTACA”
 (“THE COMMANDMENTS OF THE HOLY FATHERS”)
 FROM THE TREBNIK OF THE MONASTERY ZOGRAPHOU
 LIBRARY (MANUSCRIPT NO. 50)

S u m m a r y

An unknown Old Slavonic penitential under the title “Zapovesti svetih otaca” (“The Commandments of the Holy Fathers”) is presented in this study. It was copied in the Trebnik (Prayer Book) of the Monastery Zographou Library (sig. No. 50) dated to the late 13th or the early 14th century. The penitential is preserved as one-page fragment with a title and five canons, which are published as an appendix to this study. The canons are copied from an Old Slavonic translation of the Synagogue of 50 Titles of John Scholastikos, known as the Nomokanon of Methodios. The importance of the Zographou penitential is that it is contemporary to the oldest surviving copy of the Nomokanon in the Ustyuzhskaya Kormchaya. This is the oldest known penitential written in the Serbian recension of the Old Church Slavonic language.

The penitential contains the Apostolic 63, 42, 54, 45 canons and the Laodicea 20 canon, all dealing with clerical issues. The canons are adjusted to the form of penitential literature, since the last of them introduces the penalty of 100 prostrations. One of the main issues of this research the examination of the textual relation between these legal compendia in the context of the dissemination of the Nomokanon of Methodios in South-Slavic lands. Therefore, the structure and the origin of rules and proscriptions of several South-Slavic penitential compendia from manuscripts dating from the first half of the 14th-century are taken into account. It is also shown that an attempt to reconstruct the lost part of the Zographou text according to a Bulgarian penitential of the same title, containing the Methodios’ canons, from a late 14th century manuscript (sig. Q. II. 90) held by the Russian National Library in Sankt-Petersburg, would be fruitless.

Требник, крај XIII или почетак XIV века
Манастир Зограф, бр. 50, л. 127б

СТАРОСЛОВЕНСКО И СРПСКО НАСЛЕЂЕ 2
НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ ∴ СВЕТИ ЂИРИЛО ∴ СВЕТИ САВА
869–1219–2019

Издавач

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
Кнез Михаилова 36, 11000 Београд
isj@isj.sanu.ac.rs; www.isj-sanu.rs

За издавача: Јасна Влајић-Поповић

Рецензенти прилога

Марта Ж. Бјелетић, Станоје Бојанин, Драгиша П. Бојовић,
Игор Б. Борозан, Ђорђе П. Бубало, Зорица Витић, Драган Војводић,
Јасмина Грковић-Мејџор, Илона Јанишкова, Гордана Јовановић,
Љиљана Јухас-Георгиевска, Роман Николајевич Кривко,
Александар Б. Лома, Тамара Матовић, Предраг Обућина,
Гордана Павловић-Лажетић, Даница Петровић, Срђан Пириватрић,
Владислав Пузовић, Јованка Радић, Милан Радујко, Виктор Д. Савић,
Владимир М. Симић, Вања Станишић, Љиљана Стошић,
Татјана С. Суботин-Голубовић, Светлана Томин, Ирена Шпадијер

Превод

Аутори појединих прилога, Орсат Лигорио (латински),
Јулија Л. Шапић (руски), Милица Шевкушић (енглески)

Лектура

Ивана Безрукова, Катарина Митрићевић-Штепанек,
Предраг Обућина, Јованка Радић, Олга Савеска,
Виктор Д. Савић, Јулија Л. Шапић, Милица Шевкушић

Техничко уређивање: Виктор Д. Савић

Припрема за штампу и ликовна обрада: Александар Илчић

Дизајн корица и насловних страна: Мирослав Лазич

Цртеж на корицама: Наташа Животић

Штампа: ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

Тираж: 500 примерака

СВЪРШИШЕ СЕ СНИЕ КНИГЫ СЪТЪ БЫТНІА ВЪ ЛѢТО 2019.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41(082)

821.163.41.09(082)

27-36:929 Ђирило, свети(082)

271.222(497.11)-726.1-36:929 Сава, свети(082)

НАСЛЕЂЕ и стварање. Свети Ђирило. Свети Сава : 869–1219–2019. 2 /
[уредници Јованка Радић, Виктор Савић]. – Београд : Институт за српски
језик САНУ, 2019 (Београд : Планета принт). – Стр. XIII, 383–917 стр. : илустр.,
факс. ; 24 cm. – (Старословенско и српско наслеђе ; 2)

На спор. насл. стр. : *Sanctorvm Cyrilli & Sabbæ patrimonivm & posteriora quæ
eo strvcta svnt* : DCCCLXIX–MCCXIX–MMXIX ; 2. – Тираж 500. – Напомене
и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-86-82873-75-4

ISBN 978-86-82873-76-1 (за низ)

- а) Ђирило, свети (826–869) – Зборници
- б) Сава, свети (око 1174–1235) – Зборници
- в) Српски језик – Зборници
- г) Српска књижевност – Зборници

COBISS.SR-ID 28636169